

LAATBLOEIENDE HAVIKSKRUIDEN BIJ PLASMOLLEN

R. Haveman & E.J. Weeda

Excursieleiding: R. Haveman en E. Weeda

Datum: 10 september 2004

Deelnemers: G. ten Haaf, L.-J. van den Berg, G. Dirkse, I. van Geloof, L. Gora, C. den Hartog, S. Mucher, J. Peters en M. van Veen

De laatste PKN-excursie van 2004 viel reeds in de eerste helft van september. Voor de tweede maal in hetzelfde jaar vormden havikskruiden in het Rijk van Nijmegen het voornaamste object van aandacht. Ditmaal ging de excursie naar de Kiekberg – de hoogste top van de befaamde St.-Jansberg – ten noorden van Plasmolen, en stonden havikskruiden uit de sectie *Sabauda* op het programma. In Nederland komen vijftien soorten uit deze sectie voor (Haveman 2008), waarvan in het verleden slechts drie in de directe omgeving van Plasmolen en Mook zijn gevonden: *H. concinnum*, *H. auratum* en *H. vagum*. Voor de rest van het Rijk van Nijmegen worden verder nog *H. nemorivagum* en *H. virgultorum* vermeld (Van Soest 1927, Van Soest 1929). Met dit vijftal blijven de *Sabauda* duidelijk achter bij de sectie *Hieracium*, waarvan in het verleden negen soorten in het gebied zijn aangetroffen (Haveman & Weeda 2008, elders in deze bundel).

HAVIKSKRUIDEN EN BRAMEN OP DE KIEKBERG

Op de Kiekberg werden op diverse plaatsen havikskruiden gevonden. Opmerkelijk genoeg betrof het uit de groep boshavikskruiden *Hieracium nemorivagum*, een soort die in het verleden niet voor deze omgeving werd vermeld. Het ligt voor de hand de vraag te stellen of zij vroeger over het hoofd is gezien. Tegen deze veronderstelling zijn twee argumenten aan te voeren. Enerzijds was het gebied van de Sint-Jansberg vroeger een 'hotspot' voor *Hieracium*, waar Van Soest en enige ander floristen op ruime schaal hebben verzameld. Anderzijds lijkt juist *H. nemorivagum* zich tamelijk gemakkelijk te vestigen op nieuwe plaatsen die geschikt zijn (geworden). Zo is *H. nemorivagum*, samen met een aantal andere soorten uit de *Sabauda*, recent aangetroffen in de omgeving van Doorwerth. De *Hieracium*-flora van de omgeving van

Arnhem was goed bekend bij Van Soest, maar hij noemt *nemorivagum* niet voor deze omgeving. Ook op de Utrechtse Heuvelrug lijkt *H. nemorivagum* zich recent uit te breiden. Het is dus aannemelijk dat *H. nemorivagum* ook in de omgeving van Plasmolen met een uitbreiding van haar areaal bezig is.

Behalve van *Hieracium nemorivagum* zijn opnamen gemaakt met *H. umbellatum* en een, vanwege het tijdstip niet te determineren, taxon uit het *H. laevigatum*-complex (= *H. sect. Tridentata*). *Hieracium umbellatum* is een zeer variabele, diploïde en seksuele soort. Wegens dit seksuele karakter geeft de variabiliteit in dit geval geen aanleiding tot nadere onderverdeling; in dit opzicht is *H. nemorivagum* te vergelijken met *Rubus caesius* en *R. ulmifolius*. In het veld heeft twijfel bestaan of we niet te maken zouden hebben met *H. concinnum*, een zeer smalbladig taxon uit de *Sabauda*, maar de kleur en vorm van de omwindselblaadjes bij het verzamelde herbariummateriaal hebben uiteindelijk het pleit beslecht in het voordeel van *umbellatum*. *Hieracium concinnum* heeft de donkere, min of meer eenkleurige, brede omwindselblaadjes die zo typisch zijn voor de *Sabauda*, terwijl de omwindselblaadjes van *umbellatum* smaller en spitsjer zijn.

Van de groeiplaatsen van de havikskruiden zijn vegetatieopnamen gemaakt (tabel 1). In de tabel zijn de soorten van zomen van schrale standplaatsen geordend volgens Dengler *et al.* (2006). Deze auteurs onderscheiden in plaats van één verbond (Stortelder *et al.* 1996) vier verbonden binnen de *Melampyro-Holcetea* (door hen beschouwd als onderklasse van de *Trifolio-Geranietae*): het *Melampyrium pratensis*, het *Teucrium scorodoniae*, het *Poion nemoralis* en het *Viola riviniana-Stellarion holostea*. De boshavikskruiden beschouwen zij als kensoort van het *Melampyrium pratensis-Hieracietum sabaudi*, evenals Stortelder *et al.* (1996), die voor hetzelfde syntaxon een jonger synoniem gebruiken (*Hieracio-Holcetum mollis*). *Hieracium umbellatum* komt in de tabellen van Dengler *et al.* (2006) nauwelijks voor.

De eerste drie opnamen betreffen verruigende graslanden, waarin soorten van de *Galio-Urticetea* en de *Artemisietea* bepalender zijn dan soorten van de *Melampyro-Holcetea*. In de eerste opname zijn het voornamelijk *Elytrigia repens*, *Urtica dioica* en *Dactylis glomerata* die het voedselrijkere karakter van de standplaats aangeven. Opname 2 is van deze drie opnamen nog het schraalste, met hoge bedekkingen van *Hieracium umbellatum* en *Agrostis capillaris*. *Stellaria graminea* en *Prunus serotina* zijn hier indicatoren van achterstallig maaibeheer en ontwikkeling in de richting van een zoom. Het is vermoedelijk slechts een kwestie van tijd voordat ook hier soorten als *Artemisia vulgaris* de standplaats zullen koloniseren. Opname 3 is een verruigend grasland met *Artemisia* en *Arrhenatherum elatius*. *Hieracium nemorivagum* maakt, zij het slechts marginaal, onderdeel uit van de vegetatie.

Opnamen 4 en 5 hebben een enigszins ander karakter dan de voorgaande. Ruderale soorten en soorten van stikstofrijke ruigten zijn minder aanwezig en, wat nog belangrijker is, er soorten van de *Melampyro-Holcetea* maken een belangrijk deel uit van de vegetatie. In opname 4 is *Linaria vulgaris* nog een indicator van zoomontwikkeling en lichte accumulatie van voedingsstoffen, maar de combinatie van *Holcus mollis*, *Festuca rubra*, *Achillea millefolium*, *Plantago lanceolata* en een soort uit het *Hieracium laevigatum*-complex maakt identificatie als het *Lathyro linifolii-Melampyretum pratensis* mogelijk. Deze associatie wordt beschreven door Dengler *et al.* (2006) en zij beschouwen *H. laevigatum* als kensoort. Op de moeilijkheid van dergelijke aggregaten als kensoort is elders al eens ingegaan (Haveman 2006). Waarschijnlijk zijn slechts bepaalde microsoorten uit het complex kenmerkend voor deze associatie. Blijkens oudere opnamen kwam de naamgevende *Lathyrus linifolius* omstreeks 1940 in dit gebied op diverse plaatsen voor, maar deze soort is nu geheel uit het Rijk van Nijmegen verdwenen (Dirkse *et al.* 2007).

In opname 5 bestaat de matrix van de vegetatie uit 'schrale' grassen: *Agrostis capillaris*, *Festuca rubra* en *Holcus mollis*. Evenals in opname 4 is *H. laevigatum* ook hier aangetroffen, maar andere (differentiërende) soorten van het *Lathyro linifolii-Melampyretum pratensis* ontbreken. Het tweede havikskruid in deze opname is *H. nemorivagum*. De plantensociologische toedeling van deze opname is erg moeilijk.

Bij gebrek aan mooie havikskruidbegroeiingen maakten we maar een opname van een braamstruweel met een boshavikskruid (opname 6). De vegetatie wordt gevormd door *Pteridium aquilinum*, een "bijna-struik", de in ons land zeer algemene *Rubus gratus* en de regionaal verspreide *R. rubercadaver*. De laatste werd door de Nijmeegse botanici Kern en Reichgelt in de

jaren 1940 en 1950 al als taxon herkend, zonder dat zij er een naam aan wisten te geven. Daarom gaven ze er een scheldnaam aan: "het rode kreng". Toen Van de Beek (1997) deze soort beschreef in de feestbundel ter ere van de 75^e verjaardag van de "bramen-paus" H.E. Weber, verwees hij naar dit tweetal en de door hen gegeven scheldnaam. De wetenschappelijke naam, niets anders dan de letterlijke vertaling van "rood kreng", doet geen recht aan de schoonheid van deze soort met haar sierlijke teruggerichte stekels, zijn fijne beharing en de fraai rozerode bloemen met opvallend rode stijlen en meeldraden. In de omgeving van Nijmegen en Wageningen is de soort bepaald algemeen. De verspreiding reikt overigens van Boxtel tot Doetinchem en Kleve (Van de Beek 1997). In het rivierengebied groeit *R. rubercadaver* in het landgoedbos van Oosterhout, ten noordwesten van Nijmegen. De vegetatie die door ons opgenomen werd is op grond van deze soort tot het *Rubetum silvatici* te rekenen (Haveman *et al.* 1999).

Opname 6. Braamstruweel met *Hieracium nemorivagum*. Coördinaten 191,46-418,33. Oppervlakte proefvlak 3 x 0,5 m². Expositie O 2°. Boomlaag 80%, Kruid- + bramenlaag 95%.

Boomlaag	
Quercus robur	5
Kruid-/Bramenlaag	
Rubus gratus	3
Rubus rubercadaver	3
Pteridium aquilinum	3
Hieracium nemorivagum	r
Galeopsis tetrahit	+

TWEE PIONIERBEGROEIINGEN

Natuurlijk waren de ogen van de excursiegangers niet gesloten voor de rest van al het goede dat de flora van het Rijk van Nijmegen te bieden heeft. Op een plagplek in een jonge lindenlaan in de richting van de Mookerheide werd een opname gemaakt van een begroeiing met *Lycopodium clavatum* opname 7. Deze zeldzame soort was al lange tijd niet meer in het Rijk van Nijmegen aangetroffen (Dirkse *et al.* 2007), zodat de laatste excursie van 2004 met een aardig floristisch wapenfeit werd afgesloten! De bodem bestond uit lemig, grindig zand. De begroeiing waarin *Lycopodium* groeit, betreft een grazige heide die als pionierstadium van het *Genisto anglicae-Callunetum danthonietosum* op te vatten is. *Festuca lemanii*, die in de opname voorkomt, is een vertegenwoordiger van het *Festuca ovina*-complex, die in het Rijk van Nijmegen het belangrijkste zwaartepunt van zijn verspreiding in Nederland lijkt te hebben (Haveman 2005).

Opname 7. Begroeiing met *Lycopodium clavatum* op plagplaats in jonge lindenlaan tussen Wolfsberg en Mookerheide. Coördinaten: 190.34/419.98. Oppervlakte proefvlak 3 x 3 m². Epositie NW 5°. Kruidlaag 60%, 20 cm, moslaag 30%.

<i>Lycopodium clavatum</i>	+
Kruidlaag	
<i>Agrostis capillaris</i>	2b
<i>Festuca lemanii</i>	+
<i>Holcus lanatus</i>	+
<i>Holcus mollis</i>	+
<i>Molinia caerulea</i>	+
<i>Carex pilulifera</i>	+
<i>Juncus tenuis</i>	+
<i>Luzula campestris</i>	+
<i>Calluna vulgaris</i>	2b
<i>Genista pilosa</i>	2a
<i>Genista anglica</i>	+
<i>Hypochaeris radicata</i>	2a
<i>Rumex acetosa</i>	r
<i>Pinus sylvestris</i>	+
<i>Rubus species</i>	+
<i>Betula pendula</i>	r
<i>Salix caprea</i>	r
Moslaag	
<i>Hypnum jutlandicum</i>	2b
<i>Atrichum undulatum</i>	2a
<i>Polytrichum formosum</i>	2a
<i>Pseudoscleropodium purum</i>	+
<i>Rhytidiadelphus squarrosus</i>	+

In dezelfde plagstrook werd een opname gemaakt die gedomineerd werd door de topkapselmossen *Atrichum undulatum* en *Pogonatum urnigerum* (opname 8). De begroeiing kan gerekend worden tot een enigszins fragmentair ontwikkelde vorm van het *Pogonatum urnigerum*. Dit is een pioniermosbegroeiing op min of meer vochtige, lemige bodem (Drehwald & Preising 1994). In de typische vorm bevatten de gemeenschappen met *P. urnigerum* in het buitenland ook vaak allerlei levermossen van lemige standplaats, maar deze ontbreken in de vegetatie die door ons opgenomen werd.

Opname 8. Begroeiing met *Pogonatum urnigerum* op plagplaats in jonge lindenlaan tussen Wolfsberg en Mookerheide. Coördinaten: 190.36/419.96. Oppervlakte proefvlak 0,4 x 0,2 m². Epositie NW 3°. Kruidlaag 5%, moslaag 95%.

Moslaag	
<i>Atrichum undulatum</i>	4
<i>Pogonatum urnigerum</i>	3
<i>Campylopus introflexus</i>	r
Kruidlaag	
<i>Calluna vulgaris</i>	2a
<i>Agrostis capillaris</i>	+
<i>Juncus effusus</i>	r
<i>Hypochaeris radicata</i>	+
<i>Betula pendula</i>	+
<i>Pseudotsuga menziesii</i>	+

LITERATUUR

Dengler, J., M. Eisenberg & J. Schröder, 2006. Die grundwasserfernen Saumgesellschaften Nordost-

niedersachsens im europäischen Kontext - Teil I: Säume magerer Standorte (Trifolio-Geranietea sanguinei). *Tuexenia* 26: 51-93.

Dirkse, G.M., H. S.M.H., A.I. Reijerse, R.J. Bijlsma & D. Cerff, 2007. Flora van Nijmegen en Kleef 1800-2006: catalogus van soorten met historische vindplaatsen en recente verspreiding. Het Zevendal, Mook, 639 pp.

Drehwald, U. & E. Preising, 1994. Die Pflanzengesellschaften Niedersachsens—Bestandsentwicklung, Gefährdung und Schutzprobleme - Moosgesellschaften. Naturschutz und Landschaftspflege in Niedersachsen Heft 20/9, Niedersächsisches Landesamt für Ökologie - Naturschutz, Hannover, 202 pp.

Haveman, R., 2005. Het *Festuca ovina*-complex in Nederland. 2. *F. lemanii* Bast. en *F. brevipila* Tracey. *Gorteria* 31: 29-35.

Haveman, R., 2006. *Hieracium weverianum* (Zahn) Haveman stat. nov. in de Heimangroeven (Epen, Zuid-Limburg). *Stratiotes* 32: 10-18.

Haveman, R., in druk. Enkele opmerkelijke vondsten van *Hieracium* sect. *Sabauda* op de zuidelijke Veluwe. *Gorteria*.

Haveman, R., J.H.J. Schaminée & A.H.F. Stortelder, 1999. *Lonicero-Rubetea plicati*. In: A.H.F. Stortelder, J.H.J. Schaminée & P.W.F.M. Hommel (red.), De vegetatie van Nederland. Deel 5. Plantengemeenschappen van ruigten, struwelen en bossen, Opulus Press, Uppsala, Leiden: 89-104.

Haveman, R. & E.J. Weeda, 2008. Vroegbloeiende havikskruiden bij Berg en Dal. In: K.W. Van Dort, R. Haveman & J.A.M. Janssen (red.), Excursieverslagen van de Plantensociologische Kring Nederland 2004, Plantensociologische Kring Nederland, Wageningen:

Stortelder, A.H.F., J.H.J. Schaminée & E.J. Weeda, 1996. *Melampyro-Holcetea mollis*. In: (red.), De vegetatie van Nederland, deel 3. Plantengemeenschappen van graslanden, zomen en droge heiden, Opulus Press, Uppsala/Leiden: 247-262.

Van de Beek, A., 1997. Brombeeren aus den Östlichen Niederlanden und angrenzenden Gebieten. *Osnabrücker Naturwissenschaftliche Mitteilungen* 23: 37.

Van Soest, J.L., 1927. Het geslacht *Hieracium* in Nederland II. *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 1926: 163-217.

Van Soest, J.L., 1929. Het geslacht *Hieracium* in Nederland IV. *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 103-141.

Tabel 1. Opnamen met havikskruiden van de Kiekberg bij Plasmolen.

Opnamenummer	1	2	3	4	5
X-coördinaat	191,52	191,36	191,35	191,52	191,36
Y-coördinaat	418,26	418,58	418,62	418,26	418,56
Oppervlakte proefvlak (m2) 4x1,5	5x0,5	2x0,5	10x2	3x0,4	
Expositie	-	WZW	ONO	Z	ONO
Inclinatorie (°)	-	20	15	5	5
Bedekking kruidlaag (%)	90	90	70	80	90
Bedekking moslaag (%)	5	-	-	-	-
Havikskruiden					
Hieracium umbellatum	+	3	r	+	.
Hieracium nemorivagum	.	.	r	.	+
Hieracium laevigatum (zie hieronder)					
K Trifolio-Geranietea					
KK Hypericum perforatum	.	.	r	+	.
KD Agrostis capillaris	3	3	.	2a	2b
KD Brachythecium rutabulum	2a	.	.	.	+
KD Campanula rotundifolia	.	.	.	1	.
oK Melampyro pratensis-Holcenea mollis					
KoK Holcus mollis	.	.	.	1	1
V Melampyrion pratensis					
A Lathyro linifolii-Melampyretum pratensis					
KA Hieracium laevigatum	.	.	.	2a	+
DoV Achillea millefolium	.	.	+	+	.
DoV Plantago lanceolata	.	.	+	+	.
K Galio-Urticetea					
Elytrigia repens	2a	.	+	.	.
Galeopsis tetrahit	+	.	.	1	.
Urtica dioica	2a
Anisantha sterilis	.	.	1	.	.
K Artemisietea vulgaris					
Artemisia vulgaris	+	.	2b	.	.

Tabel 1. Opnamen met havikskruiden van de Kiekberg bij Plasmolen.

Opnamenummer	1	2	3	4	5
X-coördinaat	191,52	191,36	191,35	191,52	191,36
Y-coördinaat	418,26	418,58	418,62	418,26	418,56
Oppervlakte proefvlak (m2) 4x1,5	5x0,5	2x0,5	10x2	3x0,4	
Expositie	-	WZW	ONO	Z	ONO
Inclinatorie (°)	-	20	15	5	5
Bedekking kruidlaag (%)	90	90	70	80	90
Bedekking moslaag (%)	5	-	-	-	-
Stellaria graminea					
Stellaria graminea	.	2b	.	.	.
Linaria vulgaris	.	.	.	2a	.
Graslandplanten					
Festuca rubra	.	2a	1	4	4
Taraxacum sectie Ruderalia	.	r	+	+	.
Dactylis glomerata	3	.	.	1	.
Holcus lanatus	.	+	.	+	.
Arrhenatherum elatius	.	.	3	.	.
Overige soorten kruidlaag					
Prunus serotina	r	2a	.	.	.
Prunus avium	r	.	.	+	.
Quercus robur	.	.	.	+	+
Rumex acetosella	2a

Addenda – in geringe hoeveelheid (+ of r) werden verder nog aangetroffen in de kruid- en struiklaag van opname 1: Rubus gratus, Cerastium fontanum ssp. vulgare, Phleum pratense ssp. pratense, Plantago major, Rubus plicatus, Cirsium arvense, Chamerion angustifolium; van opname 2: Solanum nigrum ssp. nigrum, Vicia species, Rosa species; van opname 3: Tanacetum vulgare, Poa pratensis, Sambucus nigra, Crataegus monogyna; van opname 4: Chenopodium album, Rosa canina, Quercus robur (sl); van opname 5: Prunus serotina (sl), Cytisus scoparius, Chaerophyllum temulum